

УДК 94(477)

*Андрій Добролюбський (Одеса),
Ігор Смирнов (Миколаїв)*

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.*

Якщо у першій половині XIII ст. ми не знаходили достовірно датованих археологічних пам'яток, пов'язаних з кочовиками у межиріччі Дністра і Дунаю чи змушені виділяти їх з загальних історичних міркувань, то їх поява тут може впевнено пов'язуватися з останньою третиною XIII ст., або з першою половиною XIV ст. Це означає, що час здійснення поховань співпадає з хронологічними рамками другого і третього періодів завоювання золотоординцями цієї місцевості за запропонованою нами періодизацією [1].

Те, що поховання не вміщують багаточисельного інвентарю, або ж у них мало вузько датованих матеріалів, не дає, іноді, можливості провести чітку межу між пам'ятками різних періодів. Тому у нашій джерелознавчій ситуації достатньо ефективним може бути аналіз нумізматичних даних. Здається очевидним, що для вивчення історії кочовиків в районі, в якому випадкові знахідки монет у степах, зокрема, в похованнях, не пов'язані з поселеннями і містами, досить важливі. Значення топографії одиничних монетних знахідок на заході Золотої Орди поки що, видно, недооцінюються дослідниками [2]. Не менш важливі і знахідки скарбів, тезаврація яких звичайно пов'язана з певними кризовими подіями в Орді. Ми звертаємо на це увагу не випадково – раніше Г.О. Федоров-Давидов припустив, що знахідки джучидських монет на заході причорноморських степів можуть вказувати на більш інтенсивний розвиток товарно-грошових відносин у степовиків Придністров'я у другій половині XIII ст. ніж десь у південно-європейських степах [3].

Звертаючись до нумізматичних знахідок, можна легко знайти у Північно-західному Причорномор'ї нерівномірність їх топографічного розміщення. До цього ж хронологічного розподілу знахідок відмітимо, що на захід від Дністра воно інше, ніж на схід. Так у землях, що прилягають до Нижнього Дунаю, переважають монети XII ст. – порівняно з монетами XIV ст. їх набагато більше. У той самий час на схід від Дністра число джучидських монет, карбованих раніше початком XIV ст., не дуже велике. Навпаки, випадкові знахідки мідних джучидських монет XIII ст. у приднайській полосі Добруджі і Мунтенії особливо часті. Також на захід від Дністра відомо три великих скарби, заритих на рубежі XIII – XIV ст. Подібні скарби східніше Дністра поки що не знайдено, виключаючи скарб на о. Березань, територіально віддаленого від Дністровсько-Дунайських земель [4]. Скарби на захід від Дністра – Акерманський, Оцеленський і Узунбаїрський – нараховують сотні монет кінця XIII ст. і в цьому відношенні з ними не може зрівнятися жоден з відомих скарбів джучидських монет більш пізнього часу. Картування монет хана Токти частіше всього сарайські чи їх імітації. Тезаврація скарбів з карбуваннями не пізніше 1299-1300 рр., як нам здається, пов'язані з міжусобною війною кінця XIII ст. в Золотій Орді між ханом Токтою і темником Ногаєм [5].

На думку О. Ілієску і Т. Сіміона [6], знахідка Узунбаїрського скарбу свідчить про те, що на Нижньому Дунаї у кінці XIII ст. виник і існував деякий час якийсь центр кочовиків. Так це чи ні – судити по-

* Публікація є продовженням статті «Південний Захід України у X – першій половині XI ст.» (Емінак. – 2007. – №1. – С.36-42).

ки що важко. Однак ясно, що політична влада золотоординців безсумнівно до цього часу поширилась на правобережжя Дунаю і навіть на Балкани. Про це, зокрема, свідчать монети болгарського царя Георгія I Тертера (1280-1292), карбованці після 1285 року. На них зображено місяць і зірку, а також фігуру людини. Поява цих символів вказує на підкорення Болгарії Золотою Ордою [7].

Крім того, одна з монет Узунбаїрського скарбу начебто прямо вказує на його місце походження, а також пояснює політичну обстановку у Нижньому Подунав'ї наприкінці XIII ст. – на ній читається ім'я Ногая. Монета місцевого, невідомого раніше, карбування (відкарбована у місті Вічині у гирлі Дунаю) і є одним із свідчень достатньо стійкого володарювання Ногая на цій території, який загинув у 1300 році у битві під Кугальником (Куяльником) з загонами Токти.

Більшість пам'яток матеріальної культури (у тому числі датовані знахідками монет) на Нижньому Дунаї досить чітко пов'язується з часом діяльності Ногая. Місце знаходження його ставки східні автори виділили як «Залізні ворота» й «Ісакча» [8]. Нам уявляється, що співставлення топоніма «Залізні ворота» з їхньою сучасною назвою і місцем знаходження в повіті Мехединця в Румунії, сумнівне – воно дуже віддалене від Ісакчі. Ставка Ногая могла розміщуватися на місті селища Ісакча, на правому березі Дунаю, в Тульчинському повіті, напроти с. Орловка. Крім того, саме поняття «Залізні ворота» з давніх-давен пов'язується з переправою через Дунай. Така переправа з часу персидського царя Дарія була відома у районі Ісакчі й у всі часи була для кочовиків ключем до Південно-східної Європи. Тут же, на лівому березі Дунаю, спостерігається і більш висока, порівняно з іншою територією Буджаку, концентрація кочових пам'яток [9].

Політична історія Ногая описана достатньо докладно. Для нашої теми важливе те, що в результаті завоювань темника в 70-х рр. XIII ст. у Північно-Західному Причорномор'ї склався улус, який політично відділявся від Золотої Орди. Території, які підкорились Ногаю на захід від Дніпра ро-

зширялись на південь по побережжю Чорного моря до гирла Дунаю. Це посилювало натиск татаро-монголів на сусідні держави і народи в цьому регіоні. Темник вмішувався у справи балканських держав, у болгарсько-візантійські відносини, тримав під загрозою вторгнення Угорщину, підштовхував князів Південно-Західної Русі на військові дії проти Польщі та Литви, намагався встановити самостійні дипломатичні зносини з іншими країнами. Очевидно, у зв'язку з утворенням ногайського улусу, в контактній зоні Північно-західного Причорномор'я виникали демографічні зміни, які, за археологічними спостереженнями, пов'язані з відступом у цей час населення із межиріччя Пруту і Серету у передгір'я Карпат. Можливо, це було східнослов'янське землеробське і вівчарське, а також волоське населення [10].

У зв'язку з сказаним немає підстав встановлювати «доменіальні» кордони улусу Ногая на захід від Серету, а також на південь від гирла Дунаю. Зрозуміло, політичний вплив темника значно розширився на південь і захід. Однак, археологічні і нумізматичні спостереження у сукупності з відомостями про поширення ординських кочувань приблизно окреслюють якраз вказаний нами ареал. Натиск кочової стихії на заході в цілому не збільшився, а демографічне напруження по всій зоні південноруських степів виразилося лише у міжусобних війнах рубежу XIII-XIV ст. в Золотій Орді.

Таким чином, після походів Бурундая на Південно-Західну Русь у 1258-1259 рр. дійсно починається активне вторгнення завойовників у Північно-західне Причорномор'я. З правлінням Ногая цей край перетворюється на плацдарм для походів на Болгарію і Візантію. Однак, при цьому не виключено, що на Нижнє Подунав'я і на південь Пруто-Дністров'я продовжувала претендувати і Болгарія. За повідомленням Гійома Рубрука в середині 1250-х рр. ця земля, належала Асеню [11]. Ясно, що це повідомлення належить до золотоординського періоду. Мабуть, претензію на Подунав'я пред'являла і Візантія – наприклад, Кілія в XIII-XIV ст. залишалася місцем вигнання високопоставлених візантійських

осіб. Це не означає, що загальна кількість тут населення (кочового і землеробського) зменшується, – можливо, вона навіть дещо збільшується, при переселенні сюди, наприклад, частини східних слов'ян може наявно свідчити знахідка енкалпіону київського виробництва [12]. Деякі групи кочовиків продовжують переміщуватися у Подунав'я із Поросся [13].

Отже, очевидно, що з середини 60-х рр. XIII ст. у регіоні володарюють степовики. Ногай, який тут оселився, проводить самодіяльну політику, яка, іноді, йде розрізнено з інтересами центральної золотоординської адміністрації, спираючись на підвладне йому місцеве населення. Він відміняє тут не лише баскачество, але й допомагає Болгарії і Візантії придушити повстання Івайла, стає фактично володарем улусу Джучі. В руських літописах Ногай часто іменується царем чи ханом [14]. У Північно-західному Причорномор'ї утворився другий політичний центр Золотої Орди, його правитель вступає у самостійні відношення з Єгиптом, видає «ярлик» на велике князювання Дмитру Переяславському [15], саджає на престол хана Токту, захоплює Крим і дарує його своєму онукові. Союз з Ногаєм виборюють багато європейських держав – Польща, Угорщина, Болгарія, Сербія та інші.

Сіючи ворожнечу в руських землях, він дає тому ж Дмитру Переяславському в 1283 р. військо для походу на Новгород [16]. Про ведучу роль кочовиків-завойовників можна слідкувати та судити, як вже говорилося, за випадковими знахідками джучидських монет в степах: вони в XIII ст. реєструють найбільший розвиток торгівлі у Нижньому Подністров'ї, який затухає в XIV ст. після краху авантюри Ногая [17].

Із вивчення писемних джерел цілком можливо зробити висновок, що в першій половині XIV ст. Дністер був довгий час реальним рубежем золотоординських володінь на заході – Буджацький степ у перше десятиріччя XIV ст. опинився у владі болгарського царя Федора Святослава [18]. Можливо, якраз від цього часу і залишилася кераміка, яку ряд археологів приймає за балкано-дунайську, тим самим продовжу-

ючи час існування цієї культури до XIV ст. Очевидно, в ході боротьби Ногая і Токти, в Болгарії знайшлися сили, що підтримували обидві сторони. Син вбитого Ногая – Джека (Чака) запропонував болгарському царю Федору Святославу поділити між ними свою державу. Однак проти нього виступили еміри Таз та Тангуз, які планували при цьому «грабительський похід на землі влахів і русских». На думку П.Ф. Параски, «земля влахів» – це й є Тирнівська Болгарія, а «земля русских» – область між Дністром і Карпатами, яку населяли східні слов'яни, утворюючи традиційно російську політичну сферу й які, як Болгарія, так і вся Південно-Західна Русь, залежали від Ногая [19]. При цьому розбитий Джека знайшов притулок у «країні аланів», які у 1300 р. добивались дозволу на поселення у межах Візантії, щоб позбавитися від татар.

Все це може означати, що західніше Дністра, навіть під час володарювання татаро-монголів, розрізнялись саме кочів'я, напівкочові та напівосілі групи населення. Таке становище зумовило розстановку сил, які боролися у регіоні. Після перемоги Токти, Джека був в угоду йому страчений у Тирновській фортеці. Традиційно вважається, що Токта подарував своєму тодішньому союзнику, тобто болгарському царю, який зрадив Ногая, землі від Дунаю до Дністра. Не виключено, що це було оформлено як подарунок Федору Святославу в подяку за допомогу в ліквідації «осинового гнізда» Ногая. Суттєві мотиви такого кроку були, на нашу думку, інші. В умовах феодалних усобиць, селянських зворушень, вторгнень зовні, сама Болгарія не мала реальних сил, щоб претендувати на ці землі. Однак, остерігаючись нової хвилі опозиції на заході, Токта перекладає функції правителя цих земель на свого посередника, що повинно було послужити послабленню антагонізму між місцевим сепаратистське налаштованим середовищем і Сараєм. Дарування виявилось вдалим піруетом золотоординської політики і дозволило зберегти реальну владу над степами Північно-західного Причорномор'я ще на декілька десятиліть. Успіх цієї події був визначений і тим, що частину осілого населення цього краю, можливо, складала

слов'яни. Так, у 1308 р. було записано, що на північ від Дунаю населення говорить тією ж мовою і сповідає ту ж саму релігію, що і болгари [20].

Отже, на початку XIV ст. володіння татаро-монголів на захід від Дністра не зафіксовані. У Дністровсько-Карпатських землях для цього часу рядом авторів виділяються тут політичні зони: руська, болгарська й умовно «угорська». Перші дві зони залежали данічно від татаро-монголів разом з державами, до яких вони відносились. «Угорську» зону завойовники в такій мірі контролювати не могли.

У зв'язку з поширенням кочовищ степовиків наведемо нові джерелознавчотопографічні спостереження. Як вже зазначалося вище, в XIII ст. у Дністровсько-Бузьких землях поки невідомі багаточисельні кочові поховання, а з початку XIV ст. ситуація змінюється, мабуть, у зв'язку з обмеженням золотоординських кочувань Дністром. При цьому слід згадати, що у свій час район лівобережжя Дністра, де потім було відкрито велику кількість поховань першої половини XIV ст., припускався Ф.К. Бруном як місце знаходження кочовищ Ногая. Дослідник спирався на відомості морської мапи Андреа Біанко 1436 р., де порівняно невеликий район, обмежений нижньою течією Дністра і його лівою притокою Кучурганом, позначений як «юрт Ногая» [21].

З одного боку наявні протиріччя історичних відомостей і археологічних датувань можуть вказувати на необґрунтованість думки Ф.К. Бруна. Але, з іншого боку, протиріччя легко пояснити, якщо врахувати, що мова може йти не про ставку самого Ногая, а про орду темника – їх можна назвати «ногаївцями». Основна маса цих кочовиків, безсумнівно, залишилась на колишніх землях – адже самі близькі родичі Ногая (крім Джеки і його близьких осіб) здались на милість Токти, що дозволило їм зберегти структуру очолюваних ними кочових об'єднань. Якщо врахувати, що в цей період, який нами розглядається, кочовики у своїх пересуваннях були пов'язані певно виділеними маршрутами і зонами, то питання про їх переселення в іншу місцевість було досить складним. Тому ціл-

ком ймовірно, що в нових умовах на нащадків золотоординців, яких привів у Дністровсько-Дунайські землі Ногай, були накладені функції керування і контролю за діяльністю васальної Болгарії. Не виключено, що ця група кочовиків все ще відчувала себе пов'язаною з могутнім темником – це і відобразилося на мапі А. Біанко.

Розселення колишніх підлеглих Ногая на лівому березі Дністра могло статись і певним політичним розрахунком, а могло бути і договірним зобов'язанням Токти перед болгарами. У всякому випадку, цей крок був у значній мірі підготовлений попередніми подіями – переміщення «ногаївців» на схід до часу перемоги Токти було вже, по всій імовірності, здійсненим фактом.

Спробуємо прослідкувати це переміщення. Вже загадувалися топоніми у Північно-західному Причорномор'ї, які пов'язувалися з діяльністю Ногая – це Залізні ворота ті Ісакча на Дунаї. Ще один топонім – Куганлик, місце вирішальної битви Ногая з Токтою – ототожнювався Ф.К. Бруном з одним із Одеських лиманів – Куяльником [22]. Ще одна назва – Аліага – наводиться Григором Пахимером при описі повстання Івайла-Лахані. Навряд чи правомірно пов'язувати з містечком Аліага у Фракії, як це зробили коментатори Пахимера – відомо, що вже у початковий період повстання, золотоординців було відтиснено за Дунай [23]. Ногай міг бути лише на схід від Дунаю, але ніяк не у Фракії.

У пошуках пояснень дозволимо собі пов'язати топонім «Аліага» із сучасним гідронімом «Аліага» у Буджацькому степу. Якщо це так, то можна з певною достовірністю судити про переміщення орди Ногая у Північно-Західному Причорномор'ї. Не виключено, що з тактичних міркувань кочовища Ногая були зміщені на схід від Аліаги. Те ж саме могло статись і в період боротьби з Токтою, коли, у пошуках оперативного простору темник перемістив свої орди на схід від Дністра. Розбитим на Куганликі «ногаївцям» вже не судилося повернутися на Дунай: видно вони за волею Токти розмістили свої кочовища на лівому березі Дністра.

Які ж є археологічні та історичні відо-

мості для цього часу у межиріччі Дністра і Південного Бугу, куди відступили золотоординці? Відмічене нами перебільшення змішаного чорноклобуцького, печенізько-торчезького і половецького населення у кочовому середовищі у другій половині XIII ст. на Лівобережжі Дністра і зараз зберігається. Згадана група тираспольських поховань датується якраз цим часом. До цього ж часу відносяться до неї і такі індивідуальні за обрядом поховання пам'ятки, як поховання людини з окремою ямою для коня.

Г.О. Федоров-Давидов виділяє чотири типи (БХХІ – БХХІV за введеною ним індексацією), які зустрічаються у східноєвропейських степах, де поховані укладені на спину, головою – на захід. Могили бувають з уступами, підбоями, кістяки коней лежать головами як на захід, так і на схід. Такі одиничні пам'ятки з'являються у XII ст. на Північному Кавказі і в Подністров'ї; в XIII-XIV ст. вони відмічені у Поволжі, але концентруються у Подністров'ї і суміжних районах [24]. Група пам'яток з окремою ямою для коня – тираспольська – датується 12 монетами ханів Тулабуги (1287-1290 рр.), Токти (1291-1313 рр.) й Узбека (1313-1337 рр.) [25]. У типологічному відношенні ним аналогічне таке ж поховання біля селища Кам'янка на Березанському лимані [26]. Виходить, що всі вони залишені приблизно в один час – в період відступу золотоординців на схід, коли степова частина Буго-Дністровського межиріччя перетворюється у прикордонні західні межі кочування. Саме тоді, у цей район переселялись кочовики, які залишили поховання з окремою ямою для коня. Вони можуть служити «маркуючими» для розгляду кочової спільності, яка тут виділяється.

За складом інвентарю ці поховання виділяються відносним багатством, особливо поховання у Кам'янки на Березанському лимані. Якщо саме у цей час Буго-Дністровські землі набувають важливе торговельне, економічне і військове значення, як район для здійснення західної політики Золотої Орди, який потім послужить плацдармом для її наступної експансії на захід при Узбеку, то інтерпретація таких

пам'яток може бути достатньо певною і показовою. Всі вони розміщені на лінії традиційного причорноморського торговельного і військового шляху зі сходу до дніпровських переправ. Найменш небезпечною і зручною для вторгнення в Буджак великих військових підрозділів була переправа біля Бендер – вона завжди використовувалась у цих цілях, у тому числі і для вівчарських переправ, зі всієї Бесарабії і Молдови. Тому не дивне скупчення біля Бендер і Тирасполя великого числа поховань цього часу, яке може свідчити про наявність постійних кочувань – район Тираспольщини відігравав у військово-політичному й економічному відношеннях особливу роль як бази для здійснення набігів на захід, у степи Буджаку і на Дунай. Що торкається Побужжя, кочовики переселялись через Бузький лиман дещо північніше сучасного Парутіна, а Березанський лиман пересікали у верхів'ях. Звідси основний шлях комунікації у південній частині межиріччя Південного Бугу і Дністра йшов до переправи біля сучасних Бендер. Знаходження поховання цього часу біля верхів'я Березанського лиману може служити тому непрямым підтвердженням.

Зрозуміло, можливо, й інше походження цього поховання. Знаходячись на торговельному шляху, який іде прямо із Нижнього Поволжя, куди були переміщені чорні клобуки і кровні їм кочовики, які залишили поховання з ямами для коней [27], воно могло належати одному з них – воїну, який супроводжував караван і померлого чомусь у дорозі. Присутність червоношовкового халату з золотим шиттям китайського походження (визначення А.К. Єлкіної) у цьому сенсі показове – воно не тільки вказує на контакти цієї групи кочовиків зі Сходом, але і на достатньо високе становище померлого у своєму середовищі; відомо, що тканина, яку привозили, складала предмет розкоші і могла належати лише найбільш багатій, аристократичній верхівці номадів. Про це ж свідчить складність і престижність самої могили – підкурганна яма з заплечниками, гробове перекриття, кам'яні крепиди і постамент тощо, а також багатий у цілому інвентар. На Тираспольщині поховання такі самі, або дуже схо-

жі [28].

Треба вважати такий достатньо індивідуальний обряд – поховання з окремою ямою для коня – не є чисто культурним проявом. У певному етнокультурному середовищі кочовиків він підкреслював і особливий, досить високий соціальний статус померлого. За набором інвентарю ясно, що не дивлячись на відсутність золотих речей, Березанське поховання, як і ряд тираспольських, відноситься майже чи не до вищого розряду: вершник з шоломом, шаблею, кинджалом, стрілами, луком, конем і предметами зброї – тобто в повній мірі відповідає образу воїна – епічного батира: зі зброєю й осідланим конем. Червоний колір гробу підкреслює військову доблесть і мужність. Таким чином, жертвенний кінь у цих випадках не просто символ, а реальність: він осідланий, загнuzданий і спутаний знаходиться у штучній «позі відпочинку», повинен забезпечити похованому утіленню і відродження у будь-який момент – для цього для послуг померлого також булава-дубина – символ влади. Як зброя у кочовиків вона використовувалася рідко.

Очевидно, звичаї вкладати до могили повне озброєння у золотоординських кочовиків поширювались лише на більш знатну верхівку суспільства, яка складала незначну меншість. За аналогією з російським матеріалом поховання з окремими ямами для коня можуть відноситись до другого розряду військової ієрархії – це легкоозброєні вершники – лучники, стрільці, їх головна зброя – лук і стріли доповнювалася сокирою, булавою, а також списом, рідко – залізним панциром. Також допускалися стремена, сідло. Таке співставлення в нашому випадку правомірне – якщо припущення про початкове «поросько-половецьке» походження цих пам'яток справедливе, то, що незалежно від їх конкретного проникнення у Буго-Дністровське межиріччя з півночі чи ж із Поволжя, вони генетично пов'язані з південноруськими збройними центрами. Ці зв'язки традиційно зберігалися і проявлялися у наборах інвентарю. Після монгольського завоювання це проявилось ще більш яскраво у зв'язку з переорієнтуванням руського збройного

ремесла на східний експорт [29]. Руська зброя особливо цінувалася і купувалася кочовиками.

Ясно, що загальна подібність похованих у курганах на Тираспольщині і біля Березанського лиману повністю відповідає узагальненому класичному образу багатирия у тюрко-монгольському епосі – повному озброєнні і з конем, який, у деякій мірі протиставлений вищій аристократії. Якщо врахувати, що аристократія підвладних монголам кочових родів була ними вирізана, то перед нами представники майже чи не вищого їхнього шару й очевидно, представники цієї групи були вершниками.

Не заглиблюючись тут спеціально в коло питань, які торкаються соціальної стратифікації кочового суспільства і можливостей її археологічної реконструкції, відмітимо лише, що поява багатих поховань у золотоординський час не спостерігається в нашому регіоні скільки-небудь достеменно, є не тільки культурно-атрибутивною ознакою, яка дозволяє судити про етнічний склад кочовиків у Північно-західному Причорномор'ї. Очевидно, кочові групи знаходились тут на другій чи третій стадії кочування (за С.О. Плетньовою), що раніше археологічно виразно не зафіксовано. На схід від Дніпра, в Дешт-і-Кипчаці, особливо багаті поховання кочовиків відомі вже для XIII ст. [30]. Що торкається заходу степового Причорномор'я, то зміни у соціальній структурі, які починають відображати процеси переходу з однієї стадії кочування на іншу, проходили повільно і, можливо, зворотно, але різко посилюлись у золотоординський час, проте, як і на багатьох інших територіях степової зони. У якійсь мірі це підготувало і наступне утворення окремого центру золотоординської культури в Прутсько-Дністровському межиріччі в часи Узбека і Джанібєка.

Повертаючись у Прутсько-Дністровське межиріччя, знову підкреслимо, що майже протягом усієї першої чверті XIV ст. немає ніяких повідомлень про участь татаро-монголів у подіях на Подунав'ї і Балканах. Їх активність спала й у відношенні Галицько-Волинської Русі, Литви, Польщі й Угорщини [31]. Поступово вона збільшується після початку царювання Узбека.

Перша засвідчена військова подія татаро-монголів на північному заході нашого регіону зафіксована у 1315 р. і була спрямована проти Литви. Потім, у 20-30-ті рр. XIV ст. загальне положення Дністровсько-Карпатських земель починає змінюватися у зв'язку з новою хвилею експансії Золотої Орди. У джерелах з'являються відомості про участь «скіфів» у балканських подіях [32]. У середині 20-х рр. була ліквідована влада тирнівського правителя Болгарії на північ від Дунаю – Михайло Стратимір, який правив після Хведора Святослава, володів землями тільки до Дунаю. У 1327 р. «велика кількість скіфів» переправившись через Дунай, пройшла по всій Фракії і зробила великі спустошення і пограбування. За відомостями ал-Амарі, західні кордони держави Узбека розміщувалися біля Дунаю [33]. Розквіт військової могутності Золотої Орди до цього часу був зафіксований на італійських мапах П. Вісконте і М. Санудо. Такий самий золотоординський прапор (бунчук) над Белгородом і Вічиною поміщено і на мапі А. Дульгера в 1339 р. Вічина була, поряд із Белгородом, самим важливим центром торговельних інтересів генуезців у Карпато-Дунайському регіоні в XIII-XIV ст. В середині XIV ст. ця роль переходить до Кілії [34].

Таким чином, 20-30-ті рр. XIV ст. на території Північно-Західного Причорномор'я – це час майже безсуперечного володарювання Золотої Орди, а її реальні західні межі знову доходять до Серету і Дунаю [35]. Тиск на південноруські землі ослабнув і Південно-Західна Русь, залишаючись данницею ханів, відпочивала від руйнівної присутності золотоординських військ на своїй території. Орда не могла стати на перешкоді литовському князю Гедиміну у середині 20-х рр. дійти до Києва і захопити землі околиці, хоча «татарська» допомога була на боці володимирського і київського князів. Основна увага ординської дипломатії в той час була спрямована на князівства Північно-Східної Русі, де вона розпалювала між ними ворожнечу, протиставляла Твер Новгороду, Москову Твері і таке інше [36].

Якщо судити по кількості вірогідних

датованих поховальних пам'яток, то золотоординці до 20-х рр. XIV ст. на захід від Дністра з'являлися лише епізодично. Із датованих пам'яток тут виділяється Градешка [37] – поховання, яке знаходиться порівняно далеко від Подністров'я між селами Новосільське й Орловка Одеської області, на плато корінного берега Дунаю, навпроти згаданої переправи біля Ісакчі. Конструкція могили характерна для золотоординського часу (з підбоем), але відрізнялася своїми розмірами (2,6x2x2,8), а також з окремою ямою для коня. Це – досить рідкісний випадок пограбованого кочового середньовічного поховання. Із залишених грабіжниками предметів найбільший інтерес представляють датована золота сережка у вигляді «знаку питання» і празький гріш Іоанна I Люксембургського (1311-1318 рр.). Він достатньо чітко датує поховання 20-30-ми рр. XIV ст., тобто часом правління хана Узбека. Ми гадаємо (по зношеності монети і загальній історичній ситуації), що пограбування могло статися, швидше всього, на рубежі 30-40-х рр. XIV ст., у часи, коли починалися активні військові сутички між золотоординцями й угорцями. Отже знахідка західноєвропейської монети в кочовому похованні для ординського часу сама по собі досить несподівана – наскільки нам відомо, вона перша для Північно-Західного Причорномор'я. Мало того, на території всього Пруто-Карпатського регіону до цього часу відмічена лише одна знахідка празького гроша Іоанна I Люксембургського у складі Серетського скарбу. Очевидно, в Золотій Орді європейськими монетами зовсім не користувалися. Показово, що із 926 монет XIV ст., знайдених в Старому Орхеї, лише 7 – європейські, а останні – джучидські [38]. Та й усі монети, які знайдені в кочових похованнях цієї епохи, також джучидські. Зрозуміло, що європейські монети в Орді не розглядалися як грошова одиниця, і навіть у контексті обрядовості не були грошовими символами – символіка була, безумовно, іншою.

Очевидно, грабіжники були угорські солдати і не виключено, що хто-небудь з них міг загубити празький гріш, який був широко поширений у той час в Угорсько-

му королівстві. Наскільки можна судити по грабіжницькому лазу в центрі могили, мародери добре знали місце розташування померлого і пограбування сталося, очевидно, незабаром після поховання.

Описана пам'ятка дає найбільш достовірну молодшу дату для всіх відомих у Північно-Західному Причорномор'ї кочових поховань домонгольського і золотоординського часу. Ясно, що поховання належало заможному і багатому золотоординцю – беку або еміру, який очолював керівництво військовими діями на західних кордонах Орди в часи сутичок з угорцями. Важливо, що в типологічному відношенні пам'ятка, яка розглядається, схожа з похованнями на Тираспольщині і на Березанському лимані, що репрезентують елітарні верстви золотоординців у нашому регіоні. Його більш пізні датовання, порівняно з придністровськими пам'ятками, підтверджує відомості, які є в більш пізньому проникненні ординців на Нижній Дунай. Однак поодиначість такого роду поховання на захід від Дніпра говорить не тільки про високий соціальний статус померлого – вона підтверджує, що проникнення золотоординців у XIV ст. до буджацьких степів не було міцним і органічним, і тому не могло суттєво вплинути на процес етногенезу в кочовому середовищі в центрі контактної зони, яку ми виділяємо.

У кінці 1330-х рр. намагання Золотої Орди до закріплення на Нижньому Дунаї безсумнівне – татаро-монголи захоплюють Вічину в гирлі Дунаю в 1337 році. Відповідні дії Угорщини в цьому районі невдалі. Центральна лісостепова частина Дніпровсько-Прутського межиріччя знову входить до складу Золотої Орди [39] і хід соціально-економічного розвитку краю був тимчасово змінений. Йому був також наданий золотоординський шлях розвитку, головним змістом та метою якого було систематичне збирання данини та податків з місцевого населення. Політичний та деякий економічний підйом краю, наскільки можливо судити за археологічним та нумізматичним спостереженнями, почався у часи правління хана Джанібєка, тобто з 1340-х рр. Поряд з іншими наслідками, це призвело до оновлення містоутворення та міс-

цевого життя у нових формах так званого «золотоординського феодалізму».

Міста у монголів з'явилися після завоювання та утворення великих держав. Вони виникали у кочовому степу як на порожньому місці, так і в окраїнних районах (Волзька Булгарія, Крим, Хорезм), де існувала міська традиція, та міста золотоординського часу були містами місцевого населення, яке потрапило під владу Золотої Орди [40].

Дністровсько-Прутське межиріччя також було одним із окраїнних районів Золотої Орди, але тут прослідковуються обидва шляхи розвитку міст. Перший характерний для низин Дністра та Дунаю, де існувала міська традиція, попередня золотоординському володарюванню. Тут міста, очевидно, були продовженням міст домонгольського часу. Вони стали містами місцевого, швидше всього, різноетнічного населення, яке знаходилося під владою ханів – це Белгород, Кілія, Вічина тощо. У джерелах мало повідомлень про їх вигляд. Лише розкопки золотоординського Белгорода показали, що він був у першій половині XIV ст. одним із великих приморських ремісничко-торговельних центрів на південно-західній окраїні Золотої Орди [41].

Другий шлях був пов'язаний із виникненням золотоординських міст на нових місцях. Короткі відомості про залишки в містах межиріччя Дніпра та Дністра [42] дуже розпливчасті і невизначені, але і вони дозволяють припускати значний розвиток тут містобудівництва у XIV ст. Міста, які знаходились у північній частині цього району, вирости на торговельному шляху того часу, який поєднував Львів з Кримом. Цей шлях проходив вниз по Південному Бугу до Вітовтовського броду (біля сучасного Первомайська) і далі по річці Громоклея і через Давидів брід на Інгульці, до Дніпра. Про інший, південний шлях, ми вже згадували. Археологічні відомості про міста межиріччя Бугу і Дністра поки невідомі.

У лісостеповій частині Дніпровсько-Прутського межиріччя до монгольського часу міст також не було, якщо не враховувати давньоруських протоміст, які зникли в XI – на початку XII ст. внаслідок кочових

навал. Тут золотоординські міста, також як і в кочовому степу в Нижньому Поволжі, виникли на пустому місці і були споруджені руками рабів, підневільних робітників, які були зігнані насильно з покорених монголами Середньої Азії, Волзької Булгарії й інших східних теренів. Створена їх руками культура носила синкретичний характер, який відрізнявся від традиційної сільської слов'янської культури місцевого осілого населення. Тому в лісостеповій частині Дністровсько-Прутського межиріччя існували дві культури – місцева і міська синкретична «культура торгово-ремесленого смешанного населення, созданная в результате градостроительной деятельности золотоординских ханов и питающаяся ресурсами, выкачиваемыми из покорённых народов» [43].

На прикладі міст Старого Орхею і Костешт, які виникли в районі переважання осілого слов'янського населення, можна бачити, що вони стали центрами адміністративних округів – їх тісний економічний зв'язок із селами шляхом постачання виробів ремісничого виробництва безсумнівний. Навпаки, в містах Подністров'я і Подунав'я, які оточені степовими кочовиками, такого зв'язку не спостерігається [44]. Вони, переважно, були великими міжнародними торговельними центрами і продовжували своє існування після відходу татаро-монголів. Ось чому у степових районах цього і попереднього часу співіснування кочовиків і міської цивілізації не було органічно взаємопов'язаним.

Повертаючись до степових кочовиків та їх поховальних пам'яток, відмітимо, що за археологічними матеріалами досить важко відчувати етапи політичної активності Золотої Орди на захід від Південного Бугу. Окрім використання відомостей писемних і літературних джерел, нам це вдалося частково продемонструвати лише за допомогою датованих багатих кочових поховань з окремою ямою для коня як «маркеруючої» ознаки. За іншими, менш виразними поховальними комплексами, такі етапи практично невловимі, тим більше, що велика кількість пам'яток прямо з золотоординцями не пов'язується. Разом з тим, процес етнічного і культурного змішування різних

груп кочовиків очевидний та інтенсифікований. Очевидно також і явне виділення в регіоні соціальної верхівки кочового суспільства в золотоординській час.

Можна спостерігати як посилюється трансформація печенізького, торкського, половецького й іншого «старого» кочового населення причорноморських степів, яка супроводжується втратою ними специфічних етнічних рис і розмиванням у середині улусів колишніх етнічних кордонів [45].

Якщо в зв'язку з цим узагальнити типологічні спостереження за поховальними пам'ятками кочовиків золотоординського і попереднього століть, то можна побачити, що печенізьке і близьке йому торкське населення, яке проникло на захід причорноморських степів з рубежу IX-X ст. тут зберігається. Частина його, починаючи з другої половини XI – початку XII ст. поступово витісняється половцями, у той час, як друга його частина продовжувала з ним співіснувати. Вже на рубежі XII-XIII ст. кількість печенізько-торкських пам'яток в цілому тут знову збільшується і хоча, очевидно, це населення вже давно не було єдиним і в різній мірі зберігало культурні традиції своїх обрядів. Внесок половецького населення у передмонгольський період був невеликим. У подальшому він ще зменшується, хоча загальна кількість кочовиків збільшується за рахунок печенізько-торкського компоненту.

У кінці XIII і в першій половині XIV ст. ознаки ритуалів кочовиків, як ми намагалися показати, які уявлялись раніше більш «чистими», пересікаються і змішуються. Очевидно, до цього часу у багатьох випадках нівелюються розрізнення між етнічними групами кочовиків – завершується процес утворення на різній етногенетичній основі єдиного кочового населення на південному заході нашої країни, але з переважанням печенізько-торкської культурної традиції. Поки можна виділити три основних компоненти його утворення: «автохтонне» печенізько-торкське населення; печеніги-торки, які переселилися із Поросся; місцеві та «дикі» половці. Вплив монголо-татарів на етнотворчий процес у кочовому середовищі тут був дуже незначний. Але він виразився в ускладненні суспільної

структури кочових об'єднань на фоні їх загального первісного зубожіння й у виділені місцевої кочової знаті. Також дуже слабо відчувається вплив на цей процес місцевого осілого населення – значно менший, ніж у Подніпров'ї. А втім, не можна заперечувати, що й тут у періоди стабілізації кочовиків (очевидно, достатньо рідкісні) ці взаємовідносини встановлюються і засновуються на взаємних економічних інтересах. Це могло статися у випадках близької відповідності господарських устроїв «напівземлеробів» і «напівкочовиків». Але в цілому тенденція тут була така, що осіле населення, як це видно із відомостей писемних і археологічних джерел, відступало перед напором кочової стихії, яка знаходилася в стадії перманентної потенціальної протидії і готова була у будь-який момент знову зайняти втрачені землі. Йому (осілому населенню), в специфічних у цьому випадку умовах контактної зони, в цілому було куди відступати – Карпати, за Дунай і на Балкани. Навпаки, у південному Подніпров'ї осіле населення було постійно оточене кочовим світом, а історичні передумови симбіозу були більш природні.

У контактній зоні степів Північно-Західного Причорномор'я й їх історичному оточенні осідання кочовиків на землю не сталося – ми не бачимо тут їх стаціонарних пам'яток. Очевидно, в цьому регіоні більше, ніж в інших місцях, ступінь «несприйняття» двох світів була більш великою і поява «чужих» золотоординських міст у Пруто-Дністровському лісостепу, які були оточені сільською слов'янською округою, у значній мірі є винятком. А втім, і цей економічний симбіоз проіснував недовго – він був дуже штучним.

Вже відмічалось, що слов'янські населенні пункти, які розвивалися у X-XII ст. у цьому районі, були знищені печенігами і торками, й більше не відроджувалися. Слов'янське населення, якщо і залишалося, то продовжувало проживати у лісових масивах і за соціальним відношенням було близьке «бродникам», або ж навіть було ними. Тому золотоординські міста, які виникли тут у середині XIV ст. в результаті містобудівної політики ханів, а не на грун-

ті внутрішнього соціально-економічного розвитку, через відсутність тут залишків міських традицій формувалися, по суті діла, на пустому місці. З цієї причини, в утворену прийшлими ремісниками синкретичну культуру, не ввійшли місцеві культурні елементи. Дві культури – сільська слов'янська і міська синкретична, зовсім різні за характером і за видом, існували майже паралельно, дуже слабо впливаючи одна на одну. Таке саме становище склалося, як ми бачимо, і на півдні степів: торговельна міська культура не була пов'язана з кочовиками. Якраз тому, разом із зникненням золотоординських міст, їх культура повністю зникла і ніяк не прослідковується пізніше.

Кочове населення, яке оточувало міські центри у XIV ст., являло собою різновид нового об'єднання, що пройшло попередню улусну систему Золотої Орди, де, поряд з родовою єдністю різних груп, велику роль відіграє їх приналежність до єдиного соціально-економічного осередку суспільства, який був часто об'єднаний (в залежності від історичної ситуації) владою одного хана чи темника. В цих умовах кочове населення трансформується, що супроводжується втратою його групами «старих» етнічних рис і набуванням нових загальних. У таких умовах може стати справедливим і розгляд кочовиків у степах Північно-західного Причорномор'я як «моделі» – єдиного соціального організму у зв'язку з різними етапами його розвитку [46].

У цій праці автори намагалися показати, що на ґрунті спорадичних археологічних матеріалів і пов'язаних з ними спостережень може вловлюватися процес виникнення і складання в степах Північно-західного Причорномор'я з X по XIV ст. нової кочової етнокультурної спільності замість старих, які розпадаються. Вона починає тут утворюватися лише в золотоординський час – до цього племена й орди були сильно роз'єднані і перебували у постійному русі. Правда, вже раніше простежуються тенденції до злиття окремих племен та орд в єдиний масив. Безумовно, можуть вважатися правими ті дослідники, які вважають, що «нельзя говорить о

сложении кочевого народа, имея в виду какое-то определенное племя, правильное писать о его сложении из выходцев отдельных этнических общностей» [47].

Насправді, культурна область середньовічних кочовиків у степах Північно-західного Причорномор'я в контексті їх історичного оточення опинилася достатньо своєрідним варіантом великої і складної кочової культури, яка охоплює всю степову зону Євразії. Вона, як обмежена просторово-географічними рамками осілоземлеробських областей на захід і Подніпров'я на сході, змінювалася здебільшого, в часі. При такому розгляді, варіант, який ми виділяємо, слід називати локально-часовим. У такому, вже сформульованому вигляді, він був витіснений іншими силами контактної зони з заходу і північного заходу регіону, який ми розглядаємо.

ЛІТЕРАТУРА

- Смирнов И.А. Периодизация и закономерности развития кочевников на западе Причерноморских степей в X-XVIII веках // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. Збірник наукових праць. Частина I. – Миколаїв, 1998. – С.72-74.
- Нудельман А.А. Очерки истории монетного обращения в Днестровско-Прутском регионе. – Кишинев: Штиинца, 1985. – С.170-172.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М.: МГУ, 1966. – С.216-218.
- Болтенко М.Ф. Исторические судьбы острова Березани // Записки Одесского Археологического Общества. – Т.1 (34). – Одесса: 1960. – С.41.
- Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // Записки Российской Академии Наук. – 1922. – Т.13. – Вып. 6. – С.44-50.
- Iliescu O., Simion G. Le grand Trésor de monnaies et lingots de XIII et XIV siècles //Revue des études sud-est européenne. – Vol. II. – 1964. – №1-2. – P.217-228.
- Смирнов И.А. Второе Болгарское царство и Золотая Орда во второй половине XIII – первой половине XIV в. //Слов'янська культурна спадщина в світовому, загальноукраїнському та регіональному політико-культурному просторі. Другі історико-культурологічні слов'язознавчі читання у м. Миколаєві. – Миколаїв, 1997. – С.123-129.
- Веселовский Н.И. Вказ. работа. – С.46.
- Добролюбский А.О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. – К.: Наукова думка, 1986. – С.26.
- Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С.41.
- Путешествия в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Географгиз, 1957. – С.124.
- Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М.: АН СССР, 1963. – С.327.
- Добролюбский А.О. Вказ. работа. – С.69-72.
- Карышковский П.О. Восстание Ивайла // Византийский временник. – 1958. – Т.13. – С.107-135.
- Ibid. – С.125.
- Ibid. – С.126.
- Смирнов И.А. Второе Болгарское царство и Золотая Орда во второй половине XIII – первой половине XIV в. – С.128.
- Карышковский П.О. Вказ. работа. – С.116.
- Параска П.Ф. Вказ. работа. – С.63-65.
- Мохов Н.А. Молдавия эпохи феодализма. – Кишинев: Картя молдовэняске, 1964. – С.84.
- Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России // Записки Новороссийского университета. – Одесса, 1879-1880. – С.353.
- Ibid. – С.353.
- Карышковский П.О. Вказ. работа. – С.114.
- Федоров-Давыдов Г.А. Вказ. работа. – С.147.
- Добролюбский А.О. Вказ. работа. – С.112.
- Добролюбский А.О., Гребенников Ю.С. Группа памятников кочевой знати первой половины XIV в. в Северо-Западном Причерноморье // Древности Юго-Запада СССР. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С.224-240.
- Федоров-Давыдов Г.А. Вказ. работа. – С.151-152.
- Добролюбский А.О. Вказ. работа. – С.121-130.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // Свод археологических памятников. – Т.Е1-36, Вып. 2-3. – М.-Л.: Наука, 1966, 1971. – С.66-67.
- Отрошенко В.В., Рассамакін Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. – 1986. – Т.53. – С.14-36.
- Параска П.Ф. Вказ. работа. – С.67.
- Григора Н. Римская история, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами (1204-1391 гг.). – Спб., 1862. – Т.1. – С.150-152.
- Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М., 1884. – Т.1. – С.236-237.
- Коновалова И.Г. Арабские источники XII-XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР. 1990. – М.: Наука, 1991. – С.21.
- Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XIV вв. – Кишинев: Штиинца, 1979. – С.80.
- Греков И.Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. – М.: Наука, 1975. – С.30-38.
- Добролюбский А.О., Субботин Л.В., Сегада С.П. Погребение знатного воина на Нижнем Дунае // Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н.э. – К.: Наукова думка, 1987. – С.84-93.
- Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Золотоордынский период. – Кишинев: Штиинца, 1981. – С.88.

39. Ibid. – С.89.
 40. Федоров-Давыдов Г.А. Вказ. работа. – С.209.
 41. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре. – К.: Наукова думка, 1986. – С.120-122.
 42. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М.: Наука, 1985. – С.82-84.
 43. Федоров-Давыдов Г.А. Вказ. работа. – С.210.
 44. Добролюбский А.О. Вказ. работа. – С.113-114.
 45. Федоров-Давыдов Г.А. Вказ. работа. – С.250-252.
 46. Добролюбский А.О. Вказ. работа. – С.130-134.
 47. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: Наука, 1982. – С.72.

Андрій Добролюбський, Ігор Смирнов Південний Захід України у другій половині XIII – першій половині XIV ст.

Автори розглядають історію Південного Заходу України у другій половині XIII – першій половині XIV сторіч, базуючись на писемних, археологічних та нумізматичних матеріалах. Вони дають характеристику улуса Ногая у системі Золотої Орди та політично – економічні відносини цього утворення з сусідами.

Ключові слова: середньовіччя, Південний Захід України, улус Ногая, Золота Орда, політико-економічні відносини, міждержавні відносини, скарби монет, номадистика, поховання, ногайці, кочовики.

Андрей Добролюбский, Игорь Смирнов Юго-запад Украины во второй половине XIII – первой половине XIV ст.

Авторы рассматривают историю Юго-Запада Украины во второй половине XIII – первой половине XIV веков, базируясь на письменных, археологических и нумизматических материалах. Они дают характеристику улуса Ногая в системе Золотой Орды и политическо-экономических отношений этого образования с соседями.

Ключевые слова: средневековье, Юго-запад Украины, улус Ногая, Золотая Орда, политико-экономические отношения, межгосударственные отношения, сокровища монет, номадистика, погребение, ногайцы, кочевники.

Andriy Dobroljubskiy, Igor Smyrnov Southern West of Ukraine in the end of XIII – beginning of XIV centuries

The authors describe the history of the South Western parts of Ukraine in the end of XIII – beginning of XIV centuries, based on the written, archeological and numismatic materials. They characterize Ulus Nogay within the system of Zolotaya Orda, political and economical relations of this union with the neighbours.

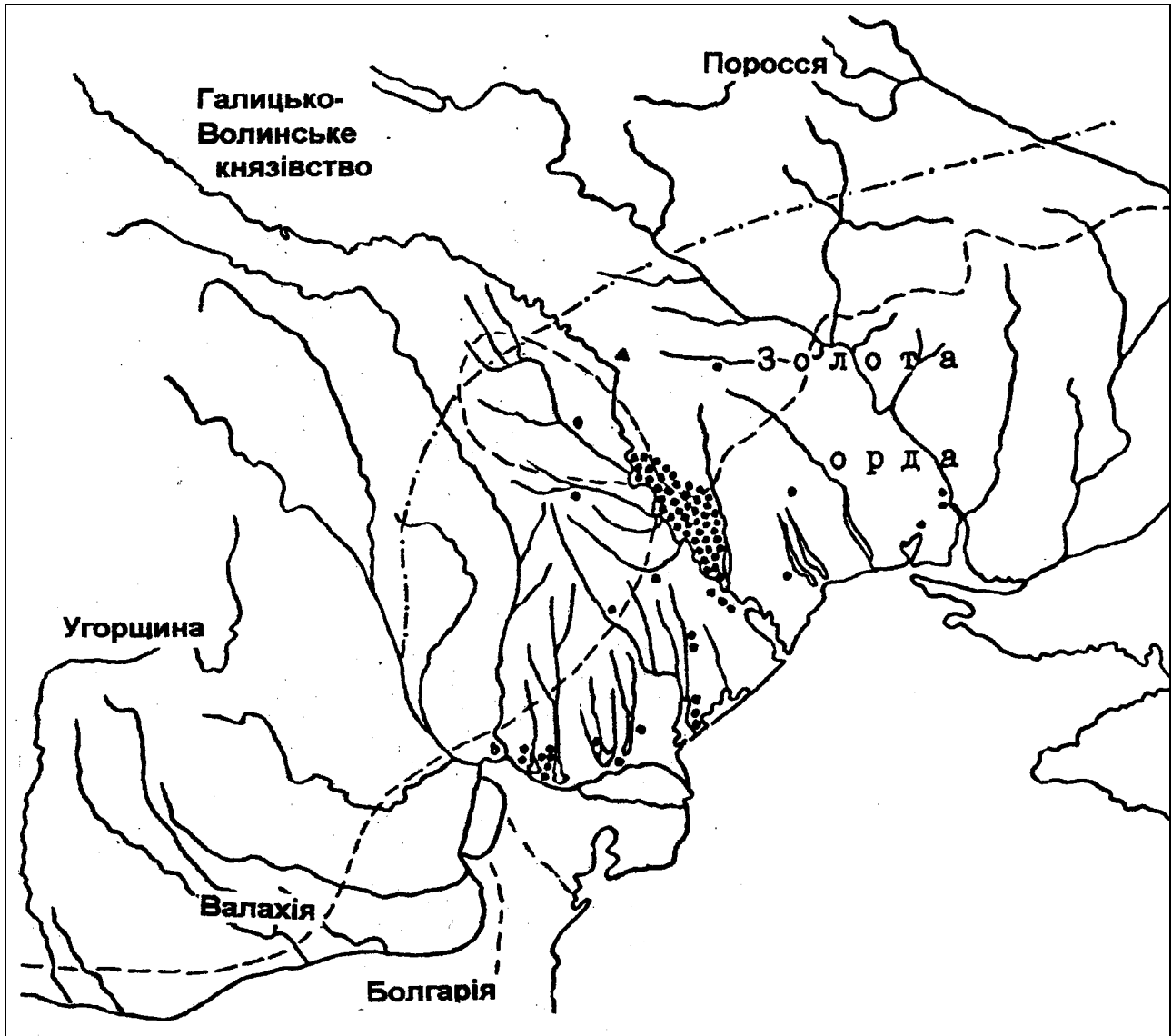
Key words: Middle Ages, Southwest of Ukraine, Nogay's ulus, Zolotaya Orda (Golden Horde), political-economical relations, interstate relations, treasures of coins, nomadistic, burials, nomads.

Рецензенти:

Тригуб П.М., д.і.н., професор

Шевченко Н.В., к.і.н., доцент

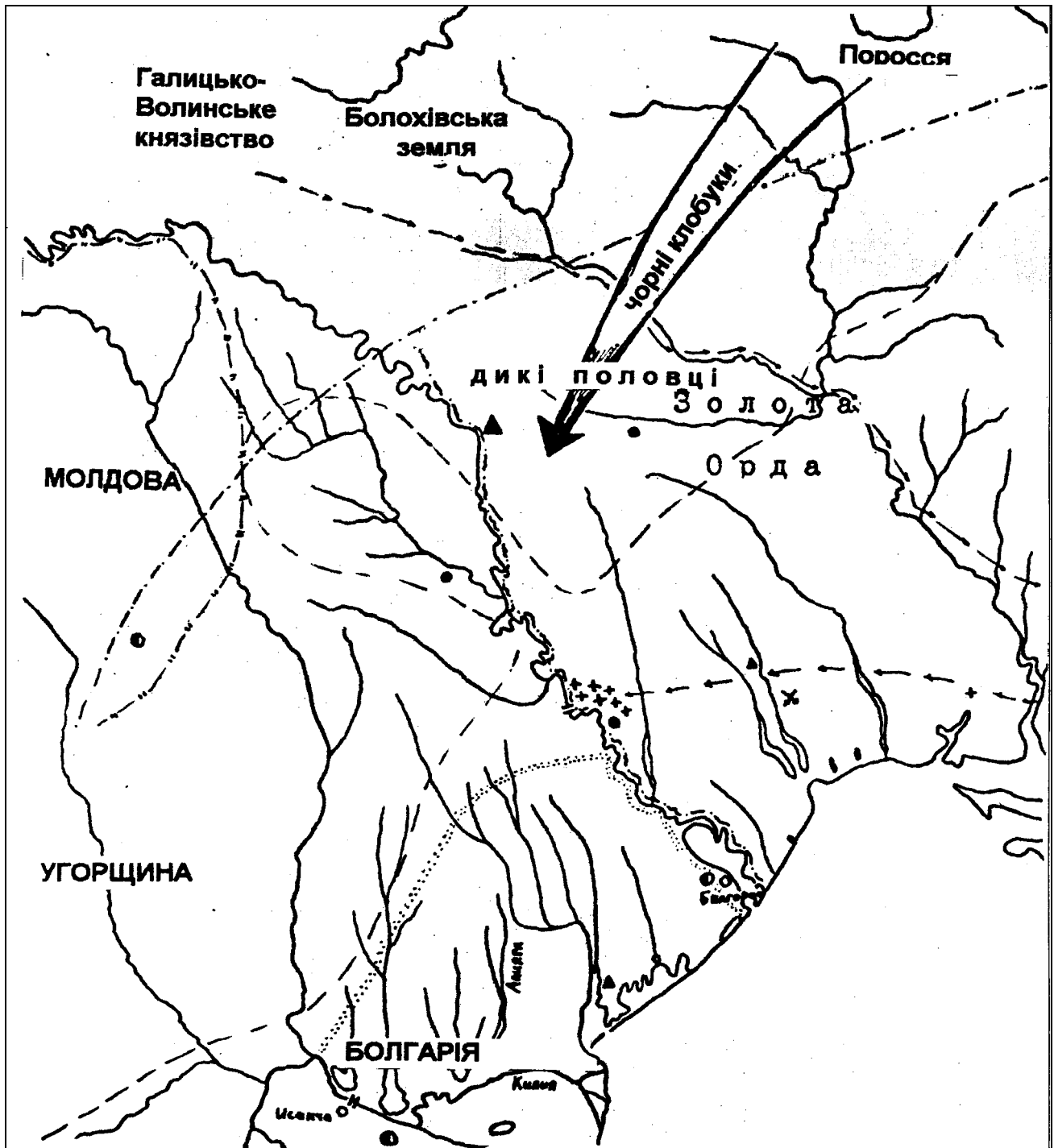
Надійшла до редакції 15.01.2008 р.

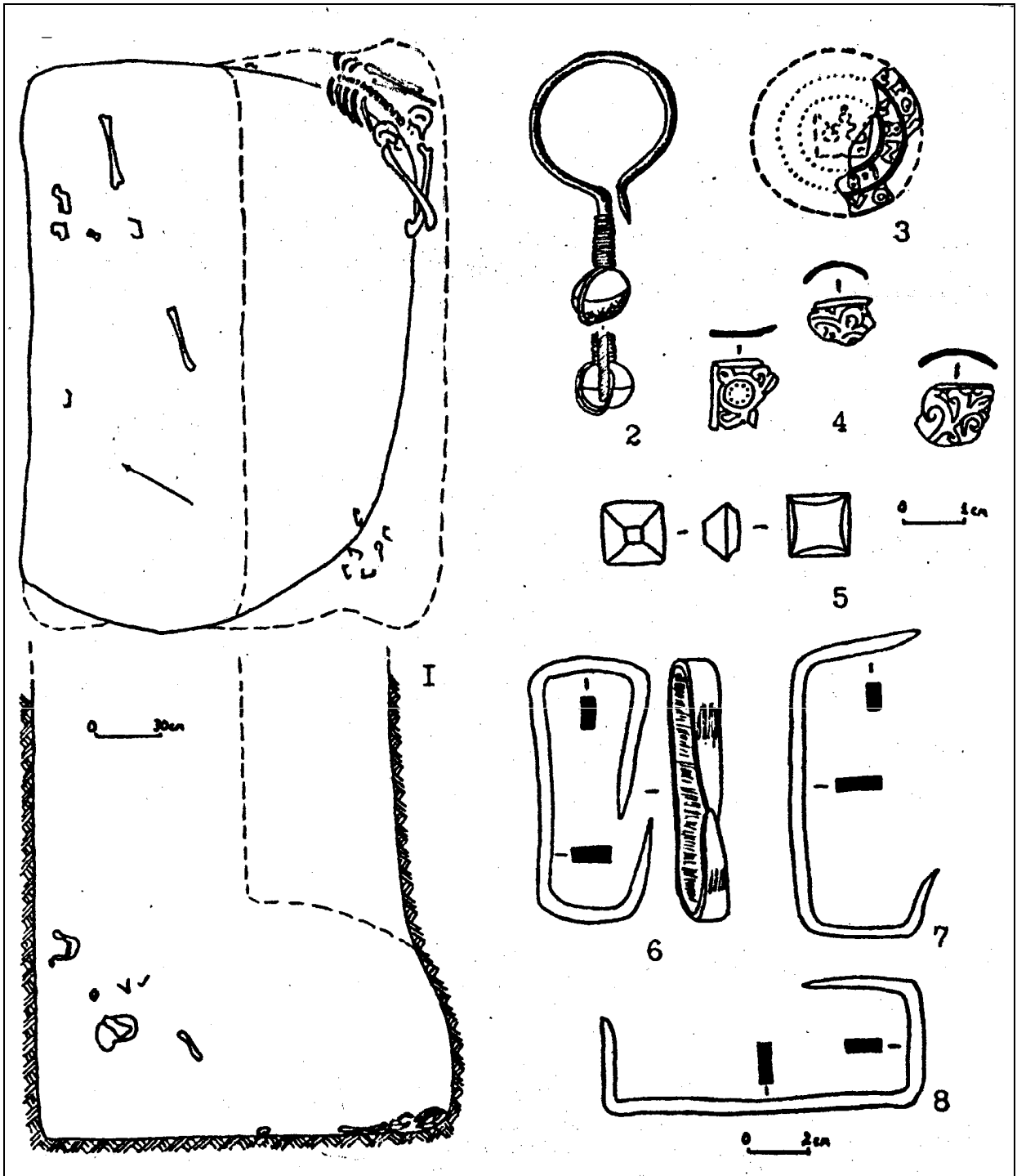
Малюнок 1

Західні терени Золотої орди в період утворення улусу Ногай.
Поховальні пам'ятки кочовиків другої половини XIII-XIV ст.

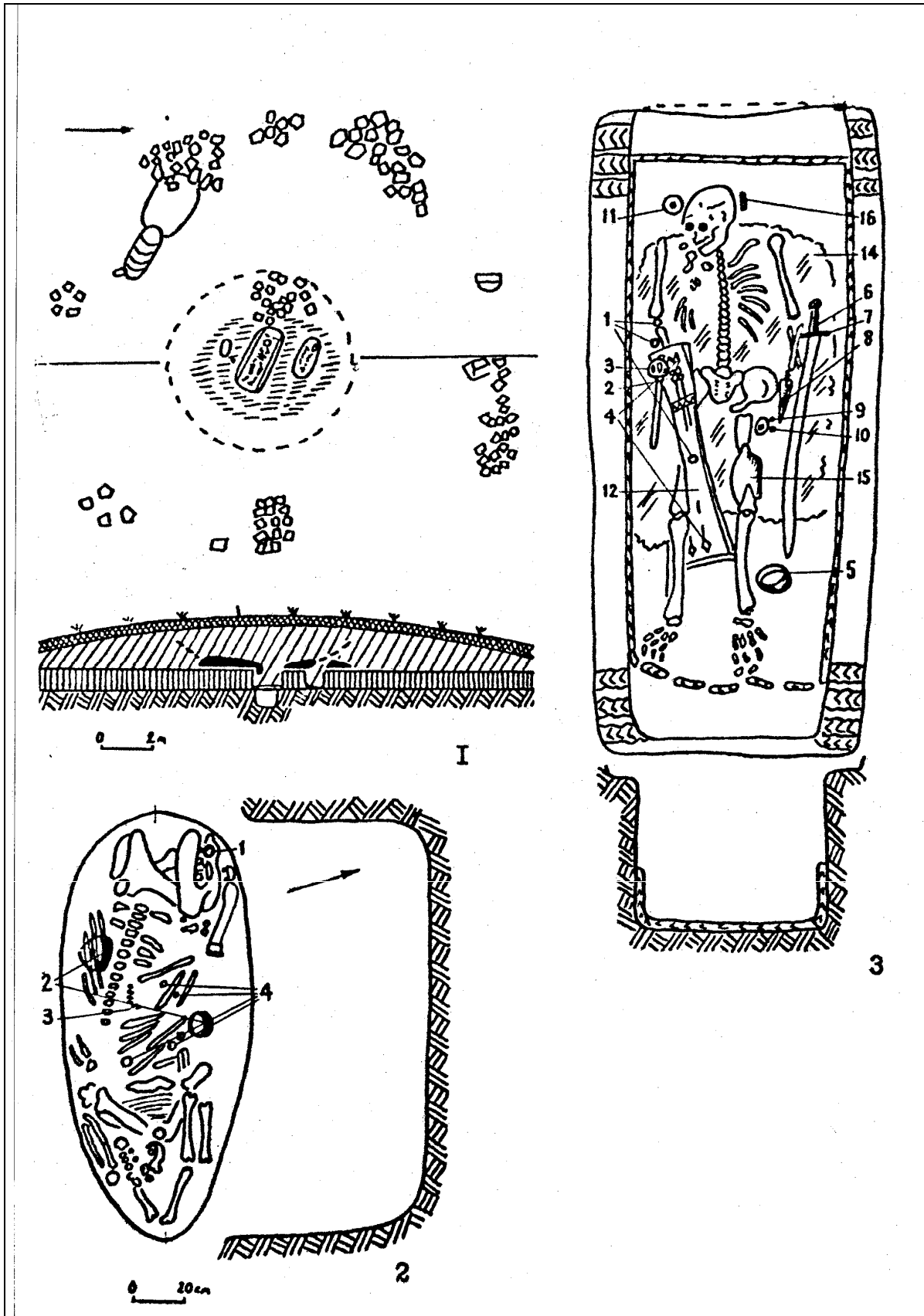
- – поховальні пам'ятки
- ▲ – Кам'янський могильник
- – межі степу і лісостепу
- – кордони Золотої Орди при Ногаї

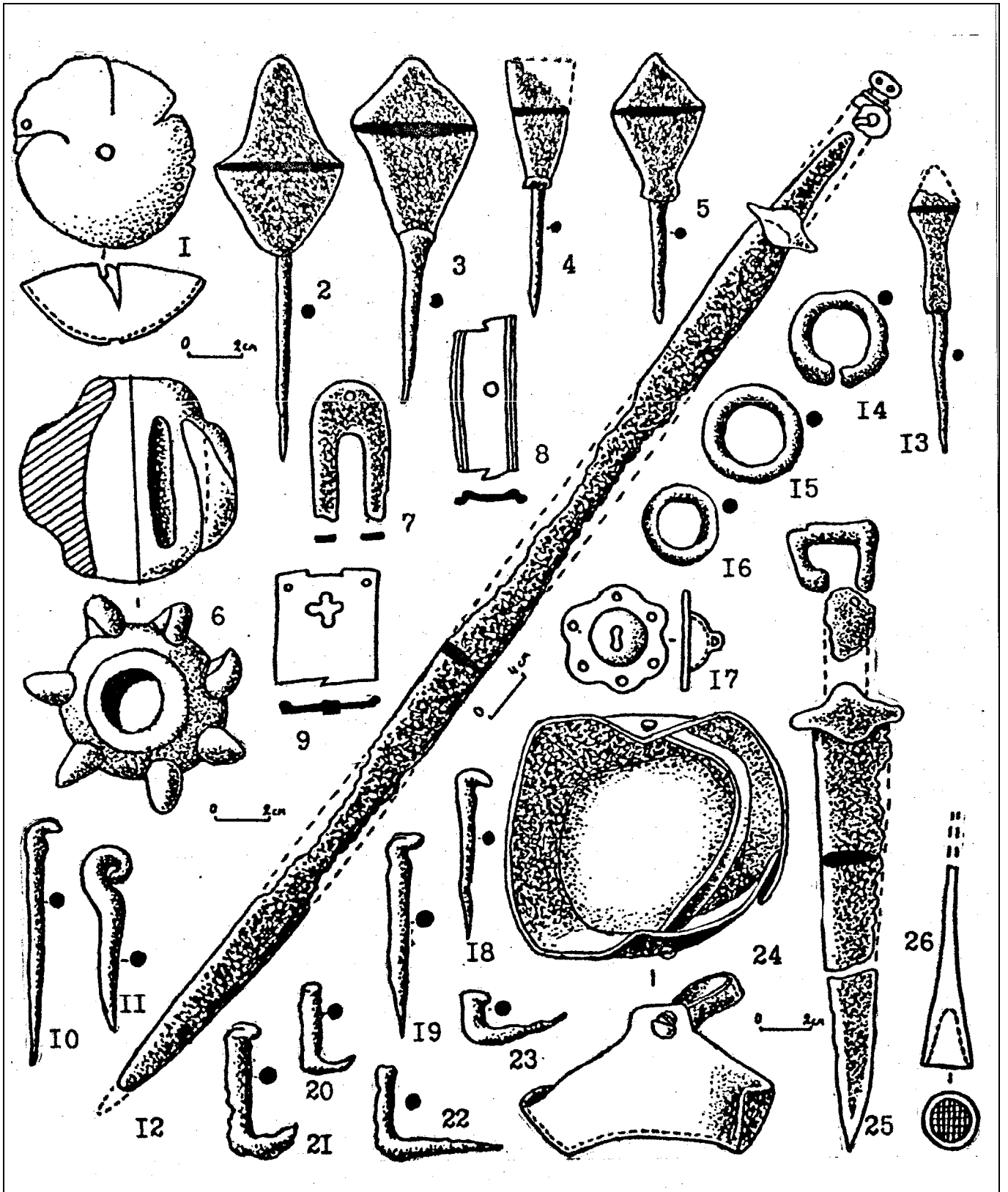
Малюнок 2
 Історико-політична ситуація на Заході Золотої Орди
 в другій половині XIII – першій чверті XIV ст.
 Топографія скарбів джучидських монет та «маркіруючих»
 поховальних пам'яток.

Малюнок 3
План поховання у Градежка і інвентар із нього.

Малюнок 4
Плани і розрізи кургана і поховань на Березанському лимані.

Малюнок 5

Інвентар із поховання вершинка на Березанському лимані.